

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ
САҢ-ХӨӨ-БЮДЖЕТ ТАЛАЗЫ-БИЛЕ
ХАЙГААРААЛЫНЫҢ АЛБАНЫ

ШАГААНЫ УТКУУР ЁЗУ-ЧУРУМУ

Тыва Республиканың культура яамызы
Тыва үндезин культура төвү

1. Бүдүү айы
2. Бүдүү хүн
3. Саң салыры
4. Малый сан.
5. Чолукшулга ёзулалы
6. Шагаа йөрээли

ШАГААНЫ УТКУУР ЁЗУ-ЧУРУМ**Хүндүлүг чонувус!**

Шагаа – тываларның эрги чылды аьткарып үдээри болгаш үнүп келген чаа чылды база часты уткуурунун байырлалы. Шагаа дээрге «Шагның чаазы» - Чаа чылдың эгези азы «шаг» (үе) болгаш «аа» (аа сүт) деп ийи сөстен тургустунган үндезин тыва сөс. Шагаа ыдыктыг байырлал болганда тускай ёзу-чурумнуг болур.

Бүдүү айы

Шагаага белеткенир үжен хонуктуң чымыштыг үезин бүдүү айы дээр.

Арыгланыыры. Бо үеде кижини бүрүзү Шагаага белеткенип, аал-оранын арыглап, харга кактаныр. Чыл дургузуда чыгылып келген бок-сакты, хир-чамны арыглаар. Чүгле даштыкы чүүлдерни арыглаар эвес, кижини бодунун сагыш-сеткилин, үзел-бодалдарын арыглаары база чугула. Бүдүү айның кол утказы - белеткел болгаш кижиниң даштыкы база иштики арыгланыышкыны болур.

Шагааның чемин белеткээри. Чаа чылдың чемин чооглаарда ак чемни, хайындырган хой эьдин, чиңге тарааны, соктаан далганны, боова-боорзакты кылыр. Шагааның чемин бистиң өгбелеривис күзүн мал-маган семис турда соккаш, шыгжап белеткеп каар турган. Улуг хырын иштинге эьтти шыгжап алыр, ону хырбача (хырмача) дээр. Шагаа бүдүүзүнде ол шыгжап алган эьдин «бузуптар» турган.

Өгнүң хүндүткелдиг чери – дөрге, бурган ширээзиниң мурнунга тыва ак чемни салыр. А даң адып

костюмун) өөктээш, курун куржангаш, хүлээп алыр.

Шагаа йөрээли

Кайгамчыктыг, топтуг чаагай
Хаван чылы моорлап келди!
Хаван чылында арат-чонум,
Хаван ышкаш кадык, шыырак,
Күштүг болзун!
Холу, буду туттунгур,
Кайгамчык чиик, чаагай,
Хаван ышкаш ажылчын,
Ширик черни аңдара казып,
Ажыылдаарга,
Картошка, ногаа дүжүдү
Кайгамчыктыг үнер болзун!
От, соок, суг, хат халаптарының
Ондаа, хоразы-даа келбес болзун!
Артыш чыттыг аржаан суглар,
Амыдыраар чеми болзун!
Аьш-чем элбек болзун!
Ара-албаты чонувус
Аас-кежик, амыр-тайбың
Амыдырап чурттаар болзун!
Курай, курай, курай!

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ
САҢ-ХӨӨ-БЮДЖЕТ ТАЛАЗЫ-БИЛЕ
ХАЙГААРАЛЫНЫҢ АЛБАНЫ

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ
САҢ-ХӨӨ-БЮДЖЕТ ТАЛАЗЫ-БИЛЕ
ХАЙГААРАЛЫНЫҢ АЛБАНЫ

г. Кызыл, ул. Чульдум, д. 40 а
Телефон: 839422 24342
Факс: 839422 24342
Эл. почта: sfbn-rt@mail.ru

кээрге, Бурганнарның мурнунга чула кыпсып каары чөптүг. Ак чемге сүттен үнген чемнер хамааржыр: сүт боду, саржаг, өреме, сүттүг шай, быштак, курут, ааржы, ээжегей, чөкпек. Ак чемни Шагаа дүжер бетинде чүк үндүреринге хереглээр, саңга салыр, оран-делегей болгаш чер-чурт ээлерин чемгереринге ажыглаар. Ак чем-биле бойдусту сүзүглээри дээрге-ле кижиниң бодунга болгаш өске кижилерге аас-кежиктиг амыдырал күзээн сеткили болур. Шагаада аш-чем элбек болуру чугула.

Бүдүү айы - эң хөй белеткел, чымыштыг ажыл, сагыш-сеткил негеттинер үе болур.

Бүдүү хүн

Чылдың сөөлгү хүнүн бүдүү хүн дээр. Ол хүнге чедир Шагаага улуг белеткел колдуунда доозулгаан боор уjurлуг. Ол хүн хирлиг ажыл кылбас, аажы-чаңны холга тудар. Бүдүү кежээзинде «чүк үндүрер» деп байырымчы ёзулал эртирип болур. «Чүк үндүрер» дээрге кижиниң ол чылда чогумчалыг чүгүнче ис баштап каарын ынча дээр. Чогумчалыг чүгүн лама-башкылардан айтырып алып боор. Чүк үндүргеш келген кижини ак чем-биле уткуур.

Чон Шагааның дүжерин манавышаан, белеттеп алган чаагай чемин чип, хондур солун-чугаалажыр, хөөрежир, тоолдажыр, оюн-тоглаалаар.

Саң салыры

Үе-дүптен тура тывалар бойдус-биле чолукшужар (амыр-менди солчур), аңаа хүндүткел илередип, саң

ШАГААНЫ УТКУУР ЁЗУ-ЧУРУМ

салыр чаңчылдыг. Шагаада улуг-биче ийи саң салыр.

Улуг саңны эр кижиге, бичезин кыс кижиге салыр. Саң салыр ёзулалды эртенги хүннүң херели аалдың коданынга дээй бээри-биле эгелеп турган. Улуг саңны эң улуг назылыг кижиге азы лама башкы эр хиндиктиг чону баштап алгаш, бедик, арыг черге, мурнуу чүкче углай салыр. Харны чыггаш, оваалап каан бедигээшке үш дашты салгаш, ооң кырынга от кыпсыр. Саңның узундооразы 50-60 см, хевири дөрбелчин, үш булуңчук бооп болур. Тургузуп каан саңның аразынче баш бурунгаар тос арыг, сыптыг артыш кири суп алып, чүгө дээрге артыш тываларда арыглаар, хай-бачытты ырадыр тускай эм-дом үнүш бооп турар. Саңны кывыскаш, аыш-чемниң дээжизин дараазында чурум ёзугаар отче салып эгелээр: от ээзинге, эрги чылга, чаа чылга дээш чоруй баар. Саңга дээжини шымчыңнап салыр. Суук чемни (сүттү, тыва араганы) отче саара кутпас, оларны оран-делегейге өргүүр. Бо кылдыныглар аңгы-аңгы Бурганнарга, чер ээлеринге база оттуң ээзинге тускай өргүл болуп турар. Ол үеде ыяап-ла йөрээл сөстөр чугалаары чугула.

Биче саңны аалдың кыс ээзи өг эжииниң мурнунга салыр. Чүгө дээрге кыс кижини бойдус өг-бүлезинге «хүн дег» чырыкты, чылыгны, ынакшылды сүзүктөп хайырлап чоруур кылдыр чаяган. Кыс улустуң саңы өгнүң эжиинден биче-ле ырак (3-4 м) болур, хемчээлиниң аайы-биле бичежек болур. Саңның баарынга ак энчек салыр. Кыс улустуң саңынга чүгле артыш-биле саржаг каап кыпсыр. Ие кижиге энчек кырынга олуруп алгаш, оран-делегей, аал-чурт ээлеринге үш катап тейлээр. Ооң соонда бичии ажы-төлү тейлээр.

Чолукшулга ёзулалы

Саң салган соонда, чаа хүн үнүп кээрге, чолукшуур деп ёзулал эгелей бээр. **Чолукшулга** деп сөс «чол, чол-кежик» деп сөстөн укталган болуп турар. Ол дээрге кижилерниң бот-боттарынга хүндүткел, аас-кежик илереткен байыр чедириишкини болур.

Чолукшуур ёзулал болза, чылда бир катап болур: Шагаада азы үр үеде көрүшпээн улус чолукшуур. Бичии назылыг кижиге бир дугаарында адыштарын өрү көрүндүр холун сунар, а улуг назылыг кижиге адыштарын куду көрүндүр салыр. Ол дээрге-ле, «бичии меңээ даянып болур силер, силерниң чагыг-сүмеңер кезээ шагда хүлээп алып мен» дээни ол. Улуг назылыг кижиге «ол хүндүткелди хүлээп алдым, сеңээ мээң буяным, назыным четсин» дээн сагыш-сеткилдиг, кырындан холдарының адыштары куду көрүндүр шенек дужу чедир кырынга салыр.

Өг-бүлеге болза, уруглары баштай ачазы, ооң соонда авазы, улуг акылары болгаш угбалары-биле чолукшуур. Ашак-кадай улус чолукшувас. Чүгө дээрге ашак-кадай улусту чаңгыс кижиге кылдыр санаар.

Кадак сунар ёзулал. Кадак - хүндүткелдиң, арыг болгаш эп-найыралдыг хамаарылганың, ак сеткилдиң демдээ. Кадак болза шаанда шагда кончуг улуг үнелиг пөс. Кадакты сунарда, аксын берип турар кижиниң талазынче көрүндүрүп алгаш, сунар. Ол дээрге «аас-кежик силерде болзун» дээни ол. Хүлээп алган кижиге кадакты оң талазындан солагай талазынче ортузундан сыга тудуп, дүрүп алгаш, хойлап алып (тыва тоннуг болза) азы бедик хир чок черге салып алып. Кадак сунары тускай ёзулал болганда, туруп кээп, тонун (азы